

યોગસ્થ બની યુગધર્મનો નિભાવ કરો

યુગધર્મનું વિવેચન કરતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને વારંવાર એ વાસ્તવિકતા સમજવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, કે અગર તે યુદ્ધ નહીં લડે, તો ધર્મથી ચ્યુત થઈ પાપી ગણાશે. તેઓ એક મુદ્દાની વાત કહેતાં નીચે દર્શાવવામાં આવેલા શ્લોકના માધ્યમ દ્વારા એક ઉપદેશ આપી રહ્યા છે.

ભયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યન્તે ત્વાં મહારથાઃ ।

યેષાં ચ ત્વં બહુમતો ભૂત્વા યાસ્યસિ લાઘવમ્ ॥ ૨/૩૫ ॥

“જેમની દૃષ્ટિમાં પહેલાં ખૂબ સન્માન પાત્ર બની, હવે તું તૂરછ બની જઈશ, એ મહારથી લોકો તને ભયના કારણે યુદ્ધના મેદાનમાંથી ભાગેડું ગણશે.”

અવાચ્યવાદાંશ્ચ બહૂન્વદિષ્યન્તિ તવાહિતાઃ ।

નિન્દન્તસ્તવ સામર્થ્યં તતો દુઃખતરં નુ કિંમ્ ॥ ૨/૩૬ ॥

“તારા વેરીઓ તારી શક્તિની નિંદા કરતા તને ન કહેવા યોગ્ય શબ્દો પણ કહેશે; એનાથી વધુ દુઃખ બીજું શું હોય?”

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા ભોક્ષ્યસે મહીમ્ ।

તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌન્તેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૨/૩૭ ॥

“યા તો તું યુદ્ધમાં માર્યો જઈ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરીશ અથવા યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવીશ. આ કારણે હે અર્જુન! તું યુદ્ધ માટે નિશ્ચય કરી ઉભો થઈ જા.”

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાલાભૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૨/૩૮ ॥

“જય-પરાજય, લાભ-હાનિ અને સુખદુઃખને સમાન સમજી ત્યાર પછી યુદ્ધ કરવાથી તું પાપી બનીશ નહીં.”

ઉપરોક્ત ચાર શ્લોકોના માધ્યમ દ્વારા મુખ્ય ત્રણ વાતો સામે આવે છે. પ્રથમ-“તારું મમત્વ, મોહ, વ્યગ્રતા તને પાપ તરફ લઈ જઈ રહ્યાં છે.” આ ભાગેડું વૃત્તિ એક મહાપાપ છે. બીજું “કર્તવ્યનું પાલન કરતાં મૃત્યુ પામવું, શ્રેષ્ઠ છે. મૃત્યુ પામી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવું અને યુદ્ધમાં વિજય મેળવી પૃથ્વીનું રાજ ભોગવવું”-આ એક જ યોદ્ધાનો લક્ષ્ય હોવો જોઈએ. એટલા માટે તું કૃતનિશ્ચયી બની યુદ્ધ માટે ઉભો થઈ જા. ત્રીજું

“હાનિ,લાભ,પરાજય, સુખદુઃખ અંગે વિચાર નહીં. એના ઢંઢમાં ફસાઈ જઈશ, તો પછડાઈશ, તિરસ્કાર પામીશ. નિકૃષ્ટ યોનિમાં જન્મ લઈશ. કારણ કે આ યુદ્ધ તૂં પાપ કર્મ નિમિત્તે નહીં, પરંતુ કર્તવ્ય કર્મ નિમિત્તે કરી રહ્યો છે, તૂં દૃઢ નિશ્ચયી બની યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ જા.”

આપણાંને અકારણ જ કુટુંબીજનોનો મોહ, કર્તવ્યથી દૂર ભાગવાની વૃત્તિ, નૈષ્કર્મ્યથી જન્મેલી ભાગેડું વૃત્તિ, આળસ-પ્રમાદ આ તમામ વૃત્તિઓ પાપ તરફ લઈ જાય છે. આપણે પોતાના માટે નક્કી કરાયેલ કર્મને જોઈ શરીર દ્વારા સ્વધર્મ આચરણમાં જ પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. આ જ્ઞાન ભગવાન દ્વારા આડશ્રીસમાં શ્લોક સુધી આપવામાં આવેલ ઉપદેશ દ્વારા આપણી સમક્ષ આવે છે. ભગવાન યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે એક વાત ખૂબ જ સ્પષ્ટ કહી છે. એ છે પોતાના સ્વધર્મથી વિમુખ થવું મહાપાપ છે. **અગર આપણે તમામ ગાયત્રી પરિજનો એ વાતની ગાંઠ બાંધી એ વિચારી લઈએ કે એકવીસમી સદીનું નવું પ્રભાત આવે ત્યાં સુધી આપણે સૌએ પોતાના શરીરની તથા મનની તમામ તકલીફને ભૂલી ગુરુકાર્યોમાં લાગી રહેવાનું છે.** જરા જેટલા આળસ તથા પ્રમાદને આડે આવવા દેવાના નથી, કોઈપણ કાલનેમિની માયામાં ન ફસાતા માત્ર પોતાના કર્તવ્યને નિભાવતા રહેવાનું છે. ન કેવળ આ શરીરથી સ્વધર્મ આચરણ સંભવ બની જશે અને પ્રતિકુળ સમય પણ નિકળી જશે તથા આપણે એવા યુગમાં પહોંચી જઈશું કે જ્યાં જરા જેટલો પરિશ્રમ પણ આપણાંને યશ તથા કીર્તિના ઉચ્ચ શિખરો સુધી પહોંચાડી દેશે.

ભગવાન કહે છે, કે આ કામ કરતાં કરતાં અગર તમો મૃત્યુ પામશો, તો પણ કોઈ નુકશાન નથી, તમોને સ્વર્ગનું સુખ મળશે. અગર તમો જીવિત રહેશો તો યશની પરાકાષ્ટા સુધી પહોંચી જશો. અગર આ જ વાત આપણાંને આપણાં સદ્ગુરુદેવ પણ સમજાવી ગયા છે, તો પછી દુવિદ્યા શા માટે? પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે ૧૯૭૮ની અખંડ જ્યોતિમાં લખ્યું છે, કે “રિઝર્વ ફોર્સના સૈનિકોએ ઘણા બધા દિવસ સુધી સુઈ લીધું, આળસ પણ દેખાડી ચૂક્યા છે. અગર તેઓ કર્તવ્યથી વિમુખ બનશે, તો તેમનું ન તો કલ્યાણ આજે થશે ન તો કાલે થશે.” આ વાક્ય પોતાની દૃષ્ટિએ ન માત્ર ગુરુજીનો ગુસ્સો બતાવે છે, પરંતુ આપણાંને કર્તવ્ય ધર્મ પણ સમજાવે છે.

ત્યાર પછીના શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના શિષ્ય અર્જુનને કર્મયોગના દૃષ્ટિકોણથી એને કઈ બુદ્ધિ અપનાવવી જોઈએ એ સમજાવે છે. તેઓ કહે પણ છે, કે અત્યાર સુધી તો તું આત્મા પરમાત્માની, યુગધર્મની જ્ઞાન પ્રધાન વાતો સાંભળી રહ્યો હતો, પરંતુ હવે તું આ ઉપદેશને “કર્મયોગના સંદર્ભમાં સાંભળ-તું જે બુદ્ધિથી ચુક્ત બની તું કર્મોના બંધનનો સારી રીતે ત્યાગ કરી દઈશ અર્થાત્ તમામ પ્રકારે નાશ કરી નાખીશ (અને પછી યુગધર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ જઈશ.)” (શ્લોક-૩૯ “**બુદ્ધ્યા યુક્તો યયા પાર્થ કર્મબન્ધં પ્રહાસ્યસિ**”) આ જ વાતને આગળ ઉપર સારી રીતે સમજાવતા તેઓ કહે છે, કે “આ કર્મયોગમાં આરંભનો અર્થાત્ બીજનો નાશ થતો નથી અને એના ઉલટા ફળસ્વરૂપે દોષ પણ નથી. બલ્કે આ કર્મયોગરૂપી ધર્મનું જરા જેટલું સાધન જન્મ મૃત્યુ રૂપી મહાન ભયથી રક્ષા કરે છે.” (શ્લોક-૪૦)

આર્ય ધર્મ-ક્ષત્રિય ધર્મનું વિવેચન કર્યા પછી તુરંત વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ઉપદેશની શૈલી બદલી નાખી છે. તેઓ અર્જુનની મુશ્કેલીઓનો પ્રથમ ઉત્તર ટૂંકાણમાં આપી ચૂક્યા છે. હવે તેઓ બીજા જવાબ તરફ વળે છે અને એમના મુખમાંથી જે શબ્દો નિકળે છે. એ આપણાં સૌને સાંપ્ય અને યોગ વસ્ત્રોનો ભેદ બતાવે છે. જ્યારે બુદ્ધિને યોગમાં સ્થિર કર્મ કરવામાં આવે તો અર્જુન પોતાના કર્મના બંધનોને છોડાવી શકે છે, એ તેમણે ઉપરોક્ત ૩૯માં શ્લોકમાં સમજાવ્યું છે.

હવે આપણે શ્રી અરવિંદના “ગીતા પ્રબંધ” ગ્રંથના દૃષ્ટિકોણથી આ જટિલ રહસ્યને થોડું સમજી લઈએ. “ગીતા મૂળ તો વેદાંતનો ગ્રંથ છે. વેદાંતના સર્વમાન્ય પ્રમાણિક ત્રણ ગ્રંથો પૈકીનો એક ગ્રંથ ગીતાનો છે. એનો એટલો વધારે આદર કરવામાં આવે છે, કે એ શ્રુતિ ન હોવા છતાં પણ એને લગભગ તેરમા ઉપનિષદ રૂપે માન્યતા મળેલી છે. એના વેદાંતિક વિચારોના કારણે એના દર્શનમાં એક વિલક્ષણ સમન્વય સાંપ્ય તથા યોગની છાપ આવી ગઈ છે. એ સિદ્ધાંત તથા વ્યવહારનું અદ્ભુત સંમિશ્રણ છે. ગીતાનું આ જ્ઞાન કર્મને ભક્તિના પાયા ઉપર ઉભું કરે છે. ગીતાનો સાંપ્યયોગ એક સ્વાભાવિક આત્મવિકાસની પ્રક્રિયા પર આધારિત છે. ગીતા ઈચ્છે છે કે કર્મના કેટલાક સિદ્ધાંતોનું અવલંબન લઈ જીવ પોતાનો ઉદ્ધાર કરે. અદમ યોનિમાંથી દિવ્ય યોનિ તરફ પ્રયાણ કરે.” પરમ

પૂજ્ય ગુરુદેવે વ્યવહારિક અધ્યાત્મ રૂપે આપણાંને આ જ દિવ્ય જ્ઞાન આપ્યું છે અને જીવન જીવવાની કળા શિખડાવી. માનવમાંથી દેવમાનવ બનવાનું માર્ગદર્શન આપ્યું તથા નિયમો સૂચવ્યા. આ શ્લોકોમાં ભગવાને આ બધું જ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ધીરે ધીરે અર્જુનના મનની મુંઝવણ દૂર કરી રહ્યા છે. જાણે કોઈ વિચારેલી, સમજેલી નીતિની અંતર્ગત સર્જરી કરવામાં આવી રહી ન હોય. અર્જુનને પાપનો ડર છે, દુઃખનો ડર છે, નરક મળવાના દંડનો ભય છે, ઈશ્વરનો ડર છે. પરંતુ એ અગર ભગવાન કૃષ્ણની વાત સમજી લે તથા એમની ઉપર વિશ્વાસ કરી લે તો તેઓ જ મોટા ભયથી મુક્તિ અપાવી શકે, તેઓ જ તેનાથી ઉગારી શકે. એટલા માટે તેઓ કહે છે, કે “આ કર્મયોગરૂપી ધર્મનું આ નાનકડું સાધન જન્મ મૃત્યુ રૂપી મહાન ભયથી તારું રક્ષણ કરશે. અલ્પ સાધન પણ તને મુક્તિ અપાવી દેશે.” એકવાર પણ જો તું આ માર્ગ પર ચાલવાનો પ્રયત્ન કરીશ, તો તું જોઈ શકીશ કે કોઈપણ ડગ વ્યર્થ ગયું નથી. એક પણ અવરોધ આવશે નહીં, કે જે તારી પ્રગતિને અટકાવી શકશે. ભગવાન યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણની આ કેટલી નિર્ભય પ્રતિજ્ઞા છે, જે વારંવાર ભય પામેલ શંકાશીલ મન ધરાવતાં અર્જુનને શાંત્વના આપે છે. ગીતાના આ આરંભિક ઉચ્ચારણની સાથે અગર આપણે પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવના ૧૯૪૦થી આજ સુધી ચાલી આવી રહેલ માર્ગદર્શનને સાંકળી લઈશું તો પ્રતિત થશે કે આ યુગના મહાનાયક યુગકૃષ્ણ આપણાંને આ જ બતાવતા આવ્યા છે. ગાયત્રી મંત્ર રૂપી સાધનામાં સ્વયંને પ્રવૃત્ત કરી એની જરા જેટલી સાધના પણ જીવનનું અંગ બની જાય તો આપણાં જીવનનું કલ્યાણ સુનિશ્ચિત છે. એમાં ક્યાંય પણ બીજનો નાશ નથી, ન તો તેના ઉલટા ફળ સ્વરૂપે કોઈ દોષ છે. ગુરુજીએ વારંવાર સૌને આ વાત સમજાવી કરોડો વ્યક્તિઓના જીવનનો માર્ગ જ બદલી નાખ્યો. બુદ્ધિનું સદ્બુદ્ધિમાં રૂપાંતર કરવા આ નાનકડી ચિનગારીએ એક મહાદાવાનળ પ્રજ્વલિત કરી ક્રાંતિ કરી દેખાડી છે, જેને સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

અહીં ભગવાન કહે છે, કે માનવીની બુદ્ધિ બે પ્રકારની હોય છે (શ્લોક-૪૧ થી ૪૪) બુદ્ધિની પ્રથમ વિશેષતા એ છે, કે એકત્વ, એકાગ્રતા, સ્થિરતા, કેવળ પરમ તત્વને સમર્પિત. બીજી-બુદ્ધિ પાસે કોઈ સંકલ્પ

નથી, કોઈ એક નિશ્ચય નથી, એ જીવન અને પરિસ્થિતિથી ઉદ્ભવનારી ઈચ્છાઓ પાછળ અહીં તહીં ભટક્યા કરે છે. ગીતામાં મન દ્વારા વિવેક અને નિશ્ચય કરવાની સમગ્ર ક્રિયાના દૃષ્ટિકોણથી બુદ્ધિ શબ્દ વપરાયો છે. આ રીતે ભગવાન વ્યવસાયિક અને બિન વ્યવસાયિક એમ બે પ્રકારની બુદ્ધિ રૂપે વિશ્લેષણ કરે છે. ભગવાન અહીં એ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે, કે અનેક શાખાઓ ધરાવતી અનેક ઇંધામાં અનેક વ્યાપારમાં લાગેલી બુદ્ધિ પોતાના કર્તવ્ય કર્મની ઉપેક્ષા કરે છે. બુદ્ધિને ઉદ્ભવમુખી અને અંતર્મુખી બનાવવી જ આપણું કર્તવ્ય હોવું જોઈએ. ભગવાને આ વાત સમજાવવા માટે અર્જુનને આટલું મોટું સ્પષ્ટીકરણ આપવું પડ્યું.

૪૧માં શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે-

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનન્દન ।

બહુશાખા હ્યનન્તાશ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥ ૨/૪૧ ॥

અર્થાત્ હે અર્જુન! આ કર્મયોગમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ તો એક જ હોય છે, પરંતુ અસ્થિર વિચાર ધરાવનાર વિવેકહીન સકામી મનુષ્યોની બુદ્ધિ નિશ્ચયત ખૂબ ભેદો ધરાવતી અને અનંત હોય છે.

એમાંથી આપણે બે ત્રણ શબ્દોને સમજવા જોઈએ. અસ્થિર વિચારવાળી, વિવેકહીન, સકામી, ખૂબ ભેદયુક્ત તથા અનંતબુદ્ધિ. પ્રથમ ત્રણ શબ્દો એ મનુષ્યો માટે પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે, જે ધર્મને કર્તવ્યકર્મ નહીં વ્યાપાર માને છે. ભગવાન પાસે પણ સકામ પ્રાર્થના કરે છે. એમની કામના પૂરી થાય તો એ ભગવાન છે, નહીં તો નહીં. એવા લોકોને વિવેકહીન કહી ભગવાને એમની બુદ્ધિને અનંત અર્થાત્ અનેક દિશામાં ભટકનારી, અસ્થિર બતાવી છે. તેઓ આગળ કહે છે, કે-

“હે અર્જુન! જે મનુષ્ય ભોગમાં તન્મય બની રહ્યો હોય, જે કર્મફળની પ્રશંસા કરનાર વેદવાક્યોમાં જ પ્રીતિ રાખે છે, જેમની બુદ્ધિમાં સ્વર્ગ જ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે અને જે સ્વર્ગથી વધીને બીજી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં, એવું કહેનારા છે, તે અવિવેકી લોકો આ પ્રકારની જે પુષ્પિત અર્થાત્ દેખાવટી શોભાયુક્ત વાણીને કહેતા હોય છે, જે જન્મરૂપે કર્મફળ આપનાર, ભોગ તથા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ માટે અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓનું વર્ણન કરનારી છે, એ વાણી દ્વારા જેનું ચિત્ત હરી લેવામાં આવ્યું છે, જે ભોગ તથા ઐશ્વર્ય પાછળ અત્યંત આસક્ત છે, એ પુરુષોની પરમાત્મા

પ્રત્યે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ હોતી નથી.” (શ્લોક ૪૨ થી ૪૪)

આ રીતે એમણે આજના યુગની સમીક્ષા જ કરી નાખી છે. ભોગવાદમાં લિપ્ત-બેવામાં સાંભળવામાં ખૂબ જ સુંદર શોભાસ્પદ વાણી ઉચ્ચારનારી, પરંતુ મનમાં ઐશ્વર્યની ઈચ્છા ધરાવનારી એવી વ્યક્તિ કે જેનું ચિત્ત હંમેશા ભૌતિકવાદમાં ખૂપેલું છે, એ વ્યક્તિ આત્મકલ્યાણની વાત કેવી રીતે વિચારી શકે. ભલેને આજનો બહોળો વર્ગ ધર્મપરાયણ ગણાતો હોય, પરંતુ એ આ શ્રેણીમાં આવે છે.

વ્યવસાયાત્મક બુદ્ધિ અંગે ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતાં હતાં કે.... તલાટીની બુદ્ધિ, બાંધછોડવાળી બુદ્ધિ. આટલો ત્યાગ કરવાથી આટલું મળશે. આ બાંધછોડ ન કરતાં જે સંપૂર્ણ કામનાઓ, ઈચ્છાઓનો ત્યાગ કરે છે, એની બુદ્ધિ સાચી છે. એટલા માટે ભગવાન અર્જુનને કહે છે, “તૂં આસક્તિહીન બની યોગક્ષેમ ન ઈચ્છનાર તથા સ્વતંત્ર અંતઃકરણવાળો બની જા” (શ્લોક ૪૫મો). અપ્રાપ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિનું નામ છે-“યોગ” અને પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુનું રક્ષણ કરવાનું નામ છે-“ક્ષેમ”. એને માટે તેઓ કહી રહ્યા છે, કે એને ન ઈચ્છતા સ્વતંત્ર અંતઃકરણવાળો બન. વ્યવસાયિક બુદ્ધિને છોડી સદ્બુદ્ધિને ગ્રહણ કર તથા હ્રંદ્રો રહિત બની પોતાના કર્તવ્ય કર્મમાં લાગી જા, સાથે સાથે કર્મોના ફળની ઈચ્છા પણ ન કર.

હવે અહીં આપણે ગીતાના સૌથી મહત્વના શ્લોક પર આવી જઈએ. જેનું યુગો યુગોથી ગાન કરવામાં આવી રહ્યું છે. આ શ્લોક હજારો વર્ષથી લોકો માટે કર્મયોગ પ્રધાન, સાંખ્યયોગ પ્રધાન કર્મ માટે પ્રેરણાનું સ્ત્રોત રહ્યો છે.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સદ્ગોસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૨/૪૭ ॥

અર્થાત્ “તારો કર્મ કરવાનો જ અધિકાર છે. એના ફળમાં કોઈ ઉણપ નથી. એટલા માટે તૂં કર્મોના ફળની ઈચ્છા ન કર તથા તારી કર્મ ન કરવામાં પણ આસક્તિ ન હોવી જોઈએ.”

અહીંથી લઈને ૫૩માં શ્લોક સુધી જે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, એ ગીતાનો મર્મ જ છે, એ વાસ્તવિક સાર છે, સાચા અર્થમાં યોગનું વિવેચન છે. ભગવાન કહી રહ્યાં છે, કે તને કર્મ કરવા સુધીનો જ

અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલ છે, પરંતુ એનું ફળ મળવાનો નહીં, “ફળ ન મળે તો શા માટે ન મળે” એ વિચારવાનો જરા પણ અધિકાર નથી. અનેક વ્યક્તિઓ ગીતાના આ વાક્યને મહાવાક્ય પણ કહે છે. પરંતુ જો ગીતાને સમજવી હોય તો એને એના આદિથી અંત સુધીના વિકાસાત્મક ક્રમથી સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અહીં ગીતાકાર કહી રહ્યા છે કે મનુષ્ય કર્મનો કર્તા નથી, ત્રૈગુણ્યમયી શક્તિ જ એની પાસે કર્મ કરાવે છે. જેથી શિષ્યો એ સ્પષ્ટ જોઈ લેવું તથા શિક્ષણ ગ્રહણ કરી લેવું પડશે કે કર્મનો કર્તા એ નથી. જેવી જ આપણાં આપણાં આત્મા દ્વારા એ અનુભૂતિ થવા લાગે છે, કે હું પોતાના કર્મોનો કર્તા નથી, તેવું જ કર્મ ફળના અધિકાર સમાન જ કર્મ અધિકાર પણ મન તથા બુદ્ધિથી લુપ્ત થઈ જાય છે. ત્યારે કર્મ સંબંધી તમામ અહંકાર પણ સમાપ્ત થઈ જાય છે. અગામી અધ્યાયોમાં આપણે જોઈશું કે ભગવાન અર્જુનને સમજાવી રહ્યા છે, કે સાધકે ત્રિગુણાતીત બની પોતાના કર્મને પરમાત્માની એ શક્તિને સમર્પિત કરવા પડશે, કે જેને આપણે પરમેશ્વર કહીએ છીએ. એમના સંકલ્પની સાથે પોતાના સંકલ્પનું તાદાત્મ્ય સાંધવું પડશે, એની ચેતનામાં સચેતન બનવું પડશે, એમને જ કર્મનો નિર્ણય સોંપી અને કાર્યનો આરંભ કરી દેવો પડશે. આ સમર્પણ જ મનુષ્ય માટે નિર્ધારિત યોગ છે-એને નરથી નારાયણ બનાવનાર, જીવથી બ્રહ્મ સાથે એકાકાર કરનાર મહાપુરુષાર્થ કહી શકાય. એની શરૂઆત અહીંથી થવાની છે, જેને ૪૭માં તથા ૪૮માં ૪૮માં શ્લોકમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

ભગવાન ૪૮માં શ્લોકમાં કહે છે, કે- “હે ધનંજય! તું આસક્તિનો ત્યાગ કરી તથા સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ વચ્ચે સમાન બુદ્ધિવાળો બની, યોગમાં સ્થિત બની કર્તવ્ય કર્મ કર. સમત્વ જ યોગ કહેવાય છે.” “યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ” યોગમાં સ્થિત બની કર્મ કર. **સદ્ગ ત્યક્ત્વા**-આસક્તિને છોડી તથા “**સમત્વં યોગ ઉચ્યતે**” જે કંઈ પણ કર્મ કરવામાં આવે એ પૂર્ણ થવા તથા એના ફળમાં સમભાવ રહેવાનું નામ સમત્વ છે અને એને જ યોગ કહેવામાં આવ્યો છે. આ શ્લોકમાં આ પ્રણ મહત્વની વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવી છે અને એ આપણાં સાંખ્યયોગના મૂળ મર્મ સુધી લઈ જાય છે. અગર આપણાં જીવનની કોઈપણ સમસ્યાનું નિરાકરણ જોઈતું હોય, તો આપણે ‘યોગસ્થ’ બની

કર્મ કરવાની શૈલી શીખવી જોઈએ. આજ આપણાંને શ્રેષ્ઠ જીવન જીવનાર કલાકાર, શ્રેષ્ઠ વ્યવસ્થાપક, કુટુંબનો શ્રેષ્ઠ વડો બનાવી શકે છે. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે આપણાંને લોકસેવકની યુગસાધના કરવાનું શિખડાવ્યું, તો તેમણે વારંવાર કહ્યું યોગમાં સ્થિત બની પોતાનું કર્મ કરો. ભવબંધનોમાં રહેલી આસક્તિ છોડો અને મનમાં સમત્વનો ભાવ લાવો. અગર આપણે ઘરે રહી કુટુંબ ચલાવતા પણ જીવન જીવવા ઈચ્છીએ તો પણ આજ નિયમ આપણાં જીવનમાં માર્ગદર્શક બની જાય છે.

આ શ્લોકમાં એક ખૂબ જ મહત્વની વાત આવેલી છે-‘**સઙ્ગત્યક્ત્વા ધનઙ્ગય-**’ ‘હે ધનંજય! તું આસક્તિ છોડી કર્મ કર. ધનંજય અર્જુનનું ખૂબ જ જાણીતું નામ છે. પરંતુ અહીં ભગવાને એને આ નામથી શા માટે સંબોધ્યો? એનો જવાબ ખૂબ જ રોચક છે. ધનંજયનો અર્થ છે ધનનો ખજાનો જીતી આવનાર વિજયી પુરુષ. શ્રીકૃષ્ણ અહીં તેને પાર્થ પણ કહી શકતા હતા અને અર્જુન પણ કહી શકતા હતા, પરંતુ જ્યાં સાધનો પ્રત્યે રહેલી આસક્તિ છોડી યોગમાં સ્થિત થવાની વાત આવી રહી છે, ત્યાં તેઓ ધનંજય કહી રહ્યા છે. ધનંજય! તું ખજાનો જીતી લાવ્યો હતો-તને સિદ્ધિ મળેલી છે. તું વૈભવશાળી છે, વીર છે, પરંતુ તું ‘સમત્વ’ને ધારણ કર. સંતુલન અર્થાત્ કર્મ પૂરું થાય કે ન થાય તથા એના ફળ પ્રત્યે સમભાવ જાળવી રાખવામાં જ વિશ્વાસ ધરાવ. કારણ કે એજ સાચો યોગ છે. સમત્વ અર્થાત્ સંતુલન. અર્જુન અહીં વધુ પડતો જ્ઞાની બને છે, પરંતુ જ્ઞાનીઓ જેવું આચરણ કરતો નથી. અતિભાવનાશીલ ન બનતાં મધ્યભાવમાં ચાલવું શ્રેષ્ઠ છે. અર્થાત્ ન તો અત્યંત ભાવનાશીલ, ન તો જડ બની જીવવું શ્રેષ્ઠ છે અને આ ભાવ આસક્તિના ભાવને છોડ્યા વગર આવી જ શકતો નથી.’

ભગવાન આગળ કહે છે,-‘આ સમત્વ રૂપે બુદ્ધિયોગથી સકામ કર્મ અત્યંત જ નિમ્ન કોટિનું છે. એટલા માટે હે ધનંજય! તું સમબુદ્ધિમાં જ રક્ષાણનો ઉપાય શોધ. જે ફળ માટે જીવે છે, તે અત્યંત દીન હોય છે.’ (શ્લોક-૪૯/૨) આ શ્લોકમાં સમબુદ્ધિ શબ્દ ખૂબ જ વિશેષ પ્રકારે પ્રયુક્ત થયો છે. બુદ્ધિમાં સમત્વનો ભાવ લાવવો એ કોઈ રમતની વાત નથી. જે એવું કરી લે છે એ યુક્ત પુરુષ-સ્થિતપ્રજ્ઞ બની જાય છે. જેનું સાંખ્યયોગના ઉત્તરાર્ધના ૧૮માં શ્લોકમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન કહે

છે, કે યોગસ્થ બની કરવામાં આવનાર કર્મ ન કેવળ ઉચ્ચ હોય છે, પરંતુ તે અત્યંત સમજ શક્તિથી ભરેલું અને સાંસારિક વિષયોનો પ્રસંગ આવતા પણ અત્યંત શક્તિશાળી તથા અમોઘ નિવડે છે. એનું કારણ એ છે, કે એમાં તમામ કર્મોના સ્વામી ભગવાનનું જ્ઞાન અને સંકલ્પ સમાયેલો હોય છે. એટલા માટે ભગવાન આગળ કહે છે કે-

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ । ૨/૫૦ ॥

તૂં સમત્વરૂપી યોગમાં જ લાગી જા. આ યોગ જ કર્મોમાં કુશળતાનો પર્યાય છે અર્થાત્ કર્મના બંધનોમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો ઉપાય છે. ભગવાન કહે છે, કે આવા યોગીઓ જન્મ મરણના બંધનોમાંથી મુક્તિ મેળવી ઉચ્ચ પદને પ્રાપ્ત કરે છે. (૫૧/૨) એટલા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને મોહરૂપી કીચડમાંથી બહાર આવવાનું જ નથી કહેતા, પરંતુ તેને આ લોક પરલોક સંબંધી ભોગોમાંથી વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિનું વચન પણ આપે છે. (૫૨/૨). આ યોગની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય, એને માટે તેઓ ૫૩માં શ્લોકમાં કહે છે કે “જાતજાતની વાણી સાંભળવાથી વિચલિત બનેલી તારી બુદ્ધિ જ્યારે પરમાત્મામાં અચળ અને સ્થિર બની જશે, ત્યારે તૂં યોગ પ્રાપ્ત કરીશ. અર્થાત્ તારો પરમાત્મા સાથે નિત્ય મેળાપ થઈ જશે.” આ અર્જુનની જિજ્ઞાસાઓનો કેટલો સુંદર જવાબ છે. અનેક ઉતાર ચઢાવ પછી મમતાભર્યા ઠપકો આપ્યા પછી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પોતાના શિષ્ય અર્જુનને એક એવી સ્થિતિમાં લઈ આવ્યા છે, કે ન કેવળ એનાથી એનો શોક દૂર થતો જઈ રહ્યો છે, બલ્કે બ્રહ્મસ્થિતિ પ્રાપ્ત થયેલ યોગી બનવાની દિશામાં તે અગ્રેસર પણ બની રહ્યો છે. હવે એના મનમાં અનેક પ્રશ્નો પેદા થઈ ગયા. એ જાણવા ઈચ્છે, છે કે તે બ્રહ્મમાં દૃઢ પ્રતિષ્ઠ યોગી કેવી રીતે બની શકાય? આ પ્રશ્ન તથા તેના જવાબની સાથે જ સાંખ્યયોગનો સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણો નામનો ત્રીજો તથા અંતિમ અત્યંત મહત્વનો પ્રસંગ ચાલૂ થાય છે, કે એ કેવો હોય છે, કેવી રીતે બોલે છે, કેવી રીતે ચાલે છે, એનું આચરણ કેવું હોય છે વગેરે. ‘નિશ્ચલા’ બુદ્ધિની વાત કહી ભગવાને તેની જિજ્ઞાસા જગાવી દીધી છે. ત્યારબાદ સ્થિતપ્રજ્ઞ યોગીના સંબંધમાં વિસ્તૃત વ્યાખ્યા તથા વિવેચન આવે છે.

જે પરમાત્માની શક્તિમાં લીન છે-એજ સ્થિતપ્રજ્ઞ છે

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને અર્જુન પૂછે છે, કે હે કેશવ! સમાધિમાં સ્થિત પરમાત્માને પ્રાપ્ત થયેલ સ્થિર બુદ્ધિવાળા પુરુષના કયા લક્ષણો હોય છે? તે કેવી રીતે એસે છે, કેવી રીતે ચાલે છે?(૫૪-૨)

અર્જુન અહીં એ સ્પષ્ટતા સાથે પૂછી રહ્યો છે, કે ‘સમાધિમાં સ્થિત પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરેલ સ્થિર બુદ્ધિવાળો પુરુષ’ કેવો હોય છે? એ સમજી ગયો હોય છે, કે સ્વાર્થી બુદ્ધિથી મનુષ્યને સમાધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. કારણ કે એવી બુદ્ધિ ભોગવાદમાં આસક્તિ વધારે છે અને એમાંજ તેને સમગ્ર સુખો દેખાતા હોય છે. માનવજાતિને આ બુદ્ધિવાદ ના કુચક્રમાંથી ઉગારવા માટે પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે યુગાનુકૂળ વિચારો રજૂ કર્યા છે, કે જેથી સમાજના નેતૃત્વ માટે સાચું વ્યક્તિત્વ આગળ આવે. આજે તો ચારે દિશામાં ઝળહળાટ તો ખૂબ છે, શિક્ષણ તથા વિજ્ઞાનની અનેક શાખાઓ, ઉપશાખાઓ પણ છે, પરંતુ તે માત્ર ‘પ્રોફેશનલ ઇંટેલીજેન્સ’ છે. આ બુદ્ધિ જ્યાં સુધી પ્રજ્ઞાનું રૂપ લેતી નથી, ત્યાં સુધી સમાધિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. સ્થિત પ્રજ્ઞતાની સ્થિતિ, સ્વાર્થી બુદ્ધિથી પર રહી આરંભ થાય છે. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવના કથન અનુસાર આજના સમાજની સમગ્ર સમસ્યાઓ દાર્શનિક ભ્રષ્ટતાના કારણે જન્મી છે. કાર્લમાકર્સે દર્શનને પણ વૈભવ સાથે જોડી દીધું છે. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે માનવ માત્રને એક જ ઉપદેશ આપ્યો કે છે આપણે સૌ બુદ્ધિવાદના કુચક્રમાંથી ઉગરીને નિષ્કામ કર્મ તરફ પ્રવૃત્ત થઈએ તથા ત્યાગની કિંમત સમજીએ- સ્વાર્થી બુદ્ધિવાળાઓને બલિદાન અને ત્યાગથી મળનારા સુખ તથા શ્રેયની અનુભૂતિ કરાવો. ઉપનિષદમાં એક કથન છે, જેનો પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ અવારનવાર ઉલ્લેખ કરતાં હતાં-‘**ત્યાગેનૈકે અમૃતત્ત્વ માનશુઃ**’ ત્યાગથી અમૃત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. બુદ્ધિવાદી ત્યાગનો મર્મ તથા આપવાનો આનંદ કેવી રીતે સમજી શકે. ભગવાન કૃષ્ણ પહેલાં પરમાં શ્લોકમાં કહી ચૂક્યા છે અને હવે ૫૫માં શ્લોકમાં પણ કહી રહ્યા છે, કે જે સમયે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપી કિચડમાંથી પૂરેપૂરી બહાર આવશે, ત્યારે એ જ સમયે તને ભોગો તરફ વૈરાગ્ય આવી જશે. હવે તેઓ કહી રહ્યા

છે, કે હે અર્જુન! જે કાળમાં એ મનુષ્ય મનમાં સ્થિત સંપૂર્ણ કામનાઓ-ઈચ્છાઓનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી દેશે અને આત્મા વડે આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહેશે એ કાળમાં તે સ્થિત પ્રજ્ઞ કહેવાશે. (૫૫-૨)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વારંવાર એક જ વાત કહી રહ્યા છે, કે કામનાઓ-ઈચ્છાઓને ત્યાગી તથા મોહમાંથી ઉગરી ને જ ગુરુ તથા શિષ્ય વચ્ચે શાશ્વત સંબંધોની સ્થાપના થઈ શકે છે અને મહામાનવ બનવા ના દ્વાર ખૂલી શકે છે. ‘ભવરોગ વેદક’ છે ગુરુ. અગર આપણે ઈચ્છીએ તો, આપણી ચંચળતા અટકે, આપણી બુદ્ધિ પરમાત્મામાં લીન થાય, તો આપણી અંદર પવિત્રતાનું પ્રમાણ વધતું જશે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અહીં એ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, કે જેમ જેમ આપણે ત્યાગના માર્ગ પર આગળ વધશું, તેમ તેમ આપણી બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા-પરમાત્મામાં સ્થિતપ્રજ્ઞ થશે અર્થાત્ આપણે સ્થિતપ્રજ્ઞ બનતા જઈશું. યોગદર્શનમાં કહેવામાં આવ્યું છે, કે ‘તસ્ય પ્રજ્ઞા ઋતમ્ભરા।’ અર્થાત્ ઋત પરમ સત્યને પ્રાપ્ત પરમાત્મામાં લીન એ બુદ્ધિ ઋતંભરા-પ્રજ્ઞા કહેવાય છે.

અર્જુન એ જાણતો હોય છે, કે ગુરુરૂપે ભગવાનને એને વિચલિત સ્થિતિમાંથી ઉગરી બહાર આવવાની અને એને માટે અલૌકિક સંભાવનાઓના દ્વાર ખોલવાની પ્રક્રિયાનો આરંભ કરી દીધો છે. એટલા માટે પૂછે, છે કે ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ આખરે હોય છે કેવો, તેના લક્ષણો કેવા હોય છે? ક્યારે જોયો નથી, જોયો હોય તો તેને સમજ્યો નથી. અર્જુનને તેના જીવનક્રમ અંગે જાણવાની તાલાવેલી હતી. એટલા માટે એણે પ્રશ્ન પૂછ્યો, કે જેનો ભગવાન જવાબ આપી રહ્યા છે. આપણને પણ જાણવાની તાલાવેલી હોય છે, કે આપણાં વડાપ્રધાન નો જીવન ક્રમ કેવો હોય છે. તેમનું દૈનિક રુટિન શું હોય છે. યુવાનોના મનમાં પણ અભિનેતા અંગે જાણવાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ હોય છે અને એ સ્વાભાવિક પણ છે. પરંતુ પરમેશ્વરનો પાર્ષદ(દૂત) કેવો હોય છે, કે જેણે પોતાનું સર્વસ્વ ત્યાગી પરમસુખની પ્રાપ્તિ કરી લીધી હોય તથા જેના ચિંતનમાં, સંવેદનાઓમાં પરમાત્મા પ્રતિષ્ઠિત હોય, એવી વ્યક્તિ કેવી હોય છે, એ જાણવાની આપણામાં જિજ્ઞાસા હોવી જોઈએ. અગર આપણે સ્થિતપ્રજ્ઞને ખૂબ નજીકથી જાણવા ઈચ્છા ધરાવતા હોઈએ, તો આપણે પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવના જીવનના દરેક પાસાનું, દરેક પક્ષનું માર્મિક રીતે અધ્યયન

કરવું જોઈએ.

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે જીવનના ન માત્ર દરેક પાસા પર લખ્યું છે, પરંતુ તેમણે તદ્દનુસાર જીવન જીવ્યું પણ છે. તેઓ જાણતાં હતા કે વ્યક્તિના વિચારો જ તેને ઉઠાવે છે અને પછાડે છે. આ જ વાત તેમણે તેની ઘરી બનાવી રહી હતી તથા વિચારના શુદ્ધિકરણની પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ કરવા માટે તમામ સાધકો-શિષ્યોને પ્રેરણા આપી. અગર બુદ્ધિ સારી હશે, વિચારો સારા હશે. તેના ઘડતરની પ્રક્રિયા આપણાંને આવડતી હશે, તો આપણને એ પણ સમજમાં આવી જશે કે કેવી રીતે સમાધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય. પરમાત્મા સાથે દરરોજ સંબંધ કેવી રીતે સ્થાપી શકાય. એ વાત એમણે આપણાંને ઓસડની જેમ પિવડાવી છે, કે ધ્યાનથી લઈને તમામ યોગ પ્રધાન ઉપચારો તથા તપસાધનાઓ વ્યક્તિના વિચારોના શુદ્ધિકરણ નિમિત્તે જ હોય છે. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે ૧૯૬૯ની અખંડ જ્યોતિના પાના નં-૪૭ પર લખ્યું છે, કે ઘણાં સમયથી આપણે એ ભૂલી ગયા છીએ કે વિચાર પણ કોઈ તત્ત્વ છે અને તેનો પણ માનવ જીવન પર કોઈ પ્રભાવ પડે છે. એ વીસરી ગયાનું એક જ કારણ છે, કે આપણે જીવન ઘડતર અને મનુષ્ય સામે ઉપસ્થિત જવલંત સમસ્યાઓ અંગે ન તો કંઈ વિચારીએ છીએ, ન તો કંઈ કહીએ છીએ, ન તો વાંચીએ છીએ, કે સાંભળીએ છીએ. આવી ચર્ચા આપણને નિર્થક લાગે છે, કે જેમ કે ભિલડીને મળેલો હીરો અને તેની કિંમત તેને માટે ગોણ છે, જેથી તેની ચર્ચા કરવી તેને માટે નિર્થક છે. જે વ્યક્તિ જે વિષયથી અજાણ છે, તે વ્યક્તિ તેમાં કેવી રીતે રસ લઈ શકે? મનુષ્ય જીવનની સર્વોપરિ શક્તિ, સંપત્તિ અને ઉત્કૃષ્ટ ચિંતનના સંબંધમાં જ્યારે આપણને કોઈએ કંઈ કહ્યું કે બતાવ્યું જ નથી તો આખરે તેની જાણકારી કેવી રીતે થાય? અર્થાત્ આપણે વિચાર શુદ્ધિકરણના વિષયમાં એક પ્રકારે અસ્પૃશ્ય જ છીએ.

અગર આપણે ગુરુદેવની વિચાર ક્રાંતિ અભિયાનની પ્રક્રિયાને જાણવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો તે આ ઘરી પર જ ટકેલી છે. તેમણે દરેક વ્યક્તિને વિચારવા તથા સદ્બુદ્ધિનો વિકાસ કરી જીવન જીવવાની કળા શિખડાવવી. અગર આ વિચાર પેદા થઈ શકે અને ભોગ વિલાસના સાધનો તરફ સાચી દૃષ્ટિનો વિકાસ થાય તો જીવનમાં નિષ્કામ કાર્ય કરવાની વૃત્તિ પેદા થશે. જ્યારે આપણે એ દિશામાં પ્રવૃત્ત થઈશું, ત્યારે

સૌ પ્રથમ આપણે મોઠથી ઉગરીશું. ત્યારે આપણાંને સ્થિતપ્રજ્ઞ બનવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ દેખાશે. ભગવાન કહી રહ્યા છે, કે જે સંપૂર્ણ કામનાઓને-તૃષ્ણાઓનો પૂરેપૂરો ત્યાગ કરી દે છે, ત્યારે એ જ વ્યક્તિને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. સાથે સાથે એ પણ કહી રહ્યા છે, કે આત્માથી આત્મામાં જ તે સંતુષ્ટ રહે છે. તે સમયે એ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે.

પ્રજહાતિ યદા કામાન્ સર્વાન્ પાર્થ મનોગતાન્

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૨/૫૫ ॥

આપણે અહીં ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ના શબ્દને આ શ્લોકના અર્થમાં અને દૃષ્ટિકોણમાં તથા અર્જુનની જિજ્ઞાસાના સંદર્ભમાં સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અર્જુન પૂછી રહ્યો છે, કે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ કેવો હોય છે, તેના લક્ષણો કેવા હોય છે, તે કેવું બોલે છે, તે કેવી રીતે બેસે છે અને કેવી રીતે ચાલે છે? ત્યારે સામાન્ય રીતે એવું લાગે છે, કે કેવો મૂઠની જેમ પ્રશ્ન પૂછી રહ્યો છે? શું આચરણ દ્વારા સમજાવામાં આવે કે સ્થિતપ્રજ્ઞ કેવો હોય છે? શ્રીકૃષ્ણે પહેલાં કહી દીધું છે, કે ‘યો માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ’ જે મને (શ્રીકૃષ્ણ ને) તત્ત્વથી જાણી લે છે, તે મારો મર્મ પણ જાણી લે છે. અર્થાત્ તે સાંભળી જાણીને પણ અર્જુનની જિજ્ઞાસા સમજવા યોગ્ય છે. દૈનિક જીવનમાં સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ કેવો હોય છે? તેને ઓળખવો કેવી રીતે? જે સ્થૂળ ઈન્દ્રિયોથી ચર્મચક્ષુથી સમજી તથા જોઈ શકાય, તે આ જ છે, કે બોલચાલ કેવી છે, તે ચાલે છે તો ગૌરવશાળી રીતે અથવા સામાન્ય વ્યક્તિની જેમ. આચરણના આંદોલનો અંદરની માનસિક સ્થિતિ દર્શાવે છે. અર્થાત્ અર્જુનનું આ રીતનું પૂછવું સ્વાભાવિક છે, કોઈ પણ કાર્યકર્તા-લોકનાયકનું સ્તર એના બાહ્ય આચરણ દ્વારા જ જાણી, સમજી શકાય છે. વાણી તો પછી કામ કરે છે. પૂજ્ય ગુરુદેવે પણ લોક સેવકોની આચાર સંહિતામાં પ્રથમ બહિરંગના એ નિયમોને સાધવાની વાત કહી છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો જવાબ ઘણો વિલક્ષણ છે, તેઓ કહે છે, કે ‘સ્થિત-પ્રજ્ઞતા’ જ્યારે આવી જાય છે, ત્યારે મનુષ્ય પોતાની સમગ્ર ઈચ્છાઓનો સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરી દે છે. આત્માથી આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહે છે. કામનાઓમાંથી ઉગરીને આત્માના સુખમાં વિચરણ કરનારી વ્યક્તિ સ્થિતપ્રજ્ઞ છે અને એ પણ ત્યાં સુધી જ્યાં સુધી તે પોતાની આ માનસિક સ્થિતિ જાળવી રાખે છે. વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણે આરંભ પણ અહીંથી

કર્ચો તથા ૭૧માં શ્લોકોમાં તેનો અંત પણ આ જ આણે છે અને કહે છે-

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્યુમાંશ્ચરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહક્કારઃ સ શાંતિમધિગચ્છતિ ॥ ૨/૭૧ ॥

અર્થાત્ જે પુરુષ સંપૂર્ણ ઈચ્છાઓને ત્યાગીને મમતા રહિત, અહંકાર રહિત અને સ્પૃહા રહિત વિચરણ કરે છે, તેને જ શાંતિ મળે છે અને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. અર્થાત્ માનસિક શાંતિ એક સ્વરતા, જીવનયોગની એક ધરી છે. **વિહાય કામાન્યઃ**-સંપૂર્ણ ઈચ્છાઓ-કામનાઓ(આ લોક તથા પરલોકમાં) નો સંપૂર્ણ ત્યાગ એ જ સાચા શિષ્યની, સમતોલ વ્યક્તિત્વની નિશાની છે, કે તેની કોઈ ઈચ્છાઓ જ રહેતી નથી. એટલા માટે તે શાંતિને પ્રાપ્ત કરતો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે મમતા રહિત પણ હોય છે આ ઉત્તરાર્ધવાળા શ્લોકની અનુસાર મમતા અર્થાત્ કોઈ ખાસ વ્યક્તિ માટે મોહ, અહંકાર રહિતનું વ્યક્તિત્વ જ સ્થિતપ્રજ્ઞ બની શકે છે. કામના અને ભક્તિ કામના અને પ્રેમ એકી સાથે રહી શકતા નથી. કામના ના રહેતાં બુદ્ધિ સ્થિર રહી શકતી નથી. કામના બાંધે છે, તો ભક્તિ મુક્ત કરે છે.કામનાઓ ઘસડે છે તો ભક્તિ વિસર્જન તરફ લઈ જાય છે. જ્યારે કામનાઓ સ્થિર છે, બુદ્ધિ અસ્થિર છે, તો તે પરમાત્માની ચેતનામાં સ્થિર પુરુષ કેવી રીતે બની શકે.

એજ વ્યક્તિ ભક્તિ પ્રજ્ઞ બની શકે, કે જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ હોય. જ્યારે એ સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈ જાય છે અને સંસારમાં મન લાગતું નથી, ત્યારે સૃષ્ટિના કેન્દ્રમાં વ્યક્તિ સ્થિત થઈ જાય છે અને લાગે છે, કે સમગ્ર આંદોલનો મારા છે. હું બુદ્ધિથી પર છું. પછી દુનિયાભરના પ્રપંચો મને સતાવી શકતા નથી. નામ શા માટે ન મળ્યું. શા માટે યશગાન ગાવામાં ન આવ્યાં, મારી કીર્તિ કેમ ન વધી, શા માટે મારી નિંદા થઈ, આ બધા પ્રશ્નો હેરાન કરતા નથી. નાનકડું બાળક રમકડું તૂટી જાય તો રડવાં લાગે છે, એ જ રીતે એક અસ્થિર વ્યક્તિ કામનાઓ પૂરી ન થવાના કારણે રડતો રહે છે, વ્યથિત થાય છે તથા તણાવ ગ્રસ્ત બની જાય છે, જ્યારે એક મોટું બાળક જેને માટે રમકડાંનું કોઈ મહત્વ નથી, આવો કોઈ પ્રસંગ આવે તો મૂઝાતો નથી. એક પરિપક્વ વ્યક્તિની જેમ સ્થિતપ્રજ્ઞની સ્થિતિ હોય છે. ઠાકુર રામકૃષ્ણ પરમહંસનો ભત્રીજો મૃત્યુ પામ્યો અને તેના સમાચારો આવ્યા ત્યારે તેમની એ પ્રકારની પ્રતિક્રિયા

હતી કે એવું લાગી રહ્યું હતું કે જાણે કોઈએ ઓશિકા પરથી તેની ખોળ કાઢી લીધી ન હોય. ઠાકુર જેવા સ્થિતપ્રજ્ઞે બિલકુલ સામાન્ય જેવી વાતમાં આ હૃદયદ્રાવક ઘટનાને ઉડાવી દીધી. એવી સ્થિતિ જ્યારે બને છે, ત્યારે આપણે કામનાઓથી મુક્ત બનીને આત્મામાં સ્થિર થઈ જઈએ છીએ.

આગલા બીજા શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે, કે

દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૨/૫૬ ॥

અર્થાત્ દુઃખોની પ્રાપ્તિ થયા પછી જેના મનમાં ઉદ્વેગ પેદા થતો નથી, સુખોની પ્રાપ્તિમાં જે હંમેશા નિસ્પૃહ રહે છે તથા જેના રાગ, ભય અને ક્રોધનો નાશ થઈ ગયો છે, એવો મુનિ સ્થિર બુદ્ધિનો કહેવામાં આવે છે. દુઃખ તો અનેક કારણે આવે છે, પરંતુ તેને સહન કરી લે છે અને ઉદ્વિગ્ન થતો નથી, તેને સુખની ઈચ્છા પણ થતી નથી. સુખ મેળવવાની આકાંક્ષામાં જે મનુષ્યનો ઉદ્વિગ્ન થતો નથી. તે વીતરાગી બની જાય છે. એ સ્વયં રાગ, ભય અને ક્રોધથી દૂર ચાલીને પોતાની માનસિક સ્થિતિ ઉચ્ચ કોટિની બનાવી લે છે. આપણાં જેવી સામાન્ય વ્યક્તિઓ સુખની ઈચ્છાઓ બરાબર જાળવી રાખતાં હોઈએ છીએ. દુઃખમાં વ્યાકુળ બની જઈએ છીએ. આપણી અને સ્થિતપ્રજ્ઞની વચ્ચે બસ આટલું અંતર છે.

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ કહેતાં હતાં કે દુઃખને તપ બનાવી લો અને સુખને યોગ બનાવી લો. દુર્ભાગ્યવશ આપણે દુઃખને ભગવાન દ્વારા આપવામાં આવેલો દંડ માની વ્યાકુળ થતાં રહીએ છીએ અને સુખને ભોગમાં બદલી નાખીએ છીએ. અંતમાં તો ભોગની પ્રક્રિયા દુઃખ જ આપે છે. દુઃખમાં તો સૌ ભગવાનને યાદ કરે છે અને સુખમાં કોઈ કરતું નથી.

(દુઃખમે સુમિરન સબ કરે, સુખમે કરે ન કોઈ) ભગવાન સંકટમોચન ની જેમ માત્ર દુઃખની ક્ષણોમાં યાદ આવે છે. સુખ અગર યોગ બની જાય અને દરેક ક્ષણે આપણે ભોગીની નહીં, યોગીની દૃષ્ટિ રાખીએ તો ક્યારે પણ મુશ્કેલીઓ-તણાવ વિચલિત નહીં કરે. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે આપણાંને “સંજીવની સાધના”, “જીવન જીવવાની કળા”નું શિક્ષણ અને “જીવન દેવતાની સાધના-આરાધના” અને “અમારું વિલ અને વારસો” જેવા ઐતિહાસિક શ્રેણીના પુસ્તકોની રચના દ્વારા આજ ઉપદેશ આપ્યો છે, કે આપણે કેવી રીતે યોગસ્થ બની જીવીએ. સ્થિતપ્રજ્ઞ બનવાની દિશામાં

સુખને ભોગ, દુઃખને તપ બનાવી પ્રથમ પગથિયું તો ચઢો. ઉતાર-ચઢાવ તો આવતો રહે છે, દરેકને આખું જીવન તેનો સામનો કરતાં રહેવું પડે છે, પરંતુ તે આવે છે આપણને યોગી બનાવવા માટે, તપસ્વી બનાવવા માટે.

વાસુદેવ કૃષ્ણ દ્વારા આગળના બીજા કેટલાક શ્લોકો ખૂબ વિલક્ષણ રીતે તથા સ્થિતપ્રજ્ઞની પરિભાષા રૂપે સમજાવવામાં આવ્યા છે. સત્તાવનમાં શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે કે-

યઃ સર્વત્રાનભિ સ્નેહસ્તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નાભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૨/૫૭ ॥

અર્થાત્ જે પુરુષ મોહરહિત થઈને શુભ અથવા અશુભ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીને ન તો ખુશ થાય છે અને ન તો દ્વેષ કરે છે; તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે. એ જ રીતે આગલાં શ્લોકમાં ભગવાનના મુખમાંથી એક મહત્વની વાત નિકળે છે-

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽઙ્ગાનીવ સર્વશઃ ।

ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૨/૫૮ ॥

અર્થાત્ “કાર્યો જેમ પોતાના અંગોને ચારે બાજુથી સંકોરી લે છે, એવી જ રીતે જ્યારે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી ઈન્દ્રિયોને તમામ પ્રકારે હટાવી લે છે, ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે (એવું સમજવું જોઈએ).”

આપણે આ બે શ્લોકોનો અર્થ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. જેની પ્રજ્ઞા આત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત હોય, એવી સ્થિતપ્રજ્ઞ વ્યક્તિ કોઈ એક ખાસ વ્યક્તિના પ્રેમના બંધનમાં ન બંધાતા મમતા-દયાથી પર રહીને ચાલે છે. જ્યાં પણ પરમાત્માની ચેતનાનો એક અંશ પણ વિદ્યમાન હોય છે ત્યાં જ તેને સ્નેહ અને પ્રેમ પેદા થાય છે. આ મનુષ્યના જીવનકાળની સૌથી મોટી પરીક્ષા છે. અગર મનુષ્ય સ્વયંને મમતા અને દયાથી પર માની લે અને પરમાત્માની ચેતના સાથે જ માત્ર પ્રેમ રાખતો તેની અનુકૂળ કામ કરે, એ આધ્યાત્મિક પરિશ્રમની સૌથી મોટી સિદ્ધિ છે. કોઈ ખાસ વ્યક્તિ સાથે સ્નેહ આપણને બાંધે છે. કોઈ પણ શુભ અથવા અશુભની પ્રાપ્તિ પર ન મનને અત્યંત આનંદ થાય છે, ન તો આનંદનો અતિરેક થાય છે, ન તો મનમાં દ્વેષભાવ, કલેષભાવ પેદા થાય છે. આ કેટલાં મોટા સૌભાગ્યની

પ્રાપ્તિ છે, એને તો એજ સમજી શકે, જે આ માનસિક સ્થિતિ સુધી પહોંચી શકે. ખરેખર ઈર્ષા ઉદય જેવી છે, જે વ્યક્તિત્વ રૂપી વસ્ત્રને ખાઈને, કાપીને નાશ કરી દે છે. ઈર્ષા એ વ્યક્તિત્વને પોલું બનાવનાર એક સૌથી મોટો દુર્ગુણ છે અને એ પ્રગતિના પથ પર ખૂબ આગળ ધપતી ગતિશીલ વ્યક્તિની પણ અધોગતિ કરી પતનની પરાકાષ્ટા સુધી પહોંચાડી દે છે.

અગર આપને ગાયત્રીતીર્થ, શાંતિકુંજના પ્રાંગણમાં ક્ષેત્રના અસંખ્ય ગાયત્રી પરિવ્રજનોમાં ક્યાંય પણ પરમાત્માની ચેતનાનો જરા જેટલો પણ અંશ દેખાતો હોય તો એના આત્માને પ્રેમ કરો, ન કે વ્યક્તિને. કોઈ ખાસ વ્યક્તિ તરફ લાગણીઓ ન રાખતાં, તેની વૃત્તિ સાથે લાગણીઓ રાખવાથી આધ્યાત્મિક ઉચ્ચાર્થઓના શિખર સુધી પહોંચી શકાય. પરમાત્માની ચેતના પરમાત્માના તમામ ગુણોને લઈને લૌકિક બંધનોથી દૂર રાહે છે અને વ્યક્તિના જીવનમાં એક ક્રાંતિ લાવી દે છે.

આગલો શ્લોક કે જેનો ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જે ઘણો મહત્વનો છે. અઠાવનમાં શ્લોકમાં વર્ણન આવે છે. જેવી રીતે કાચબો પોતાના તમામ અંગોને સંકોરી લે છે અને માત્ર તેનું ઉપરનું કઠોર કવચ નાજુક અંગોને પોતાની અંદર સંકોરી લીધા હોય એવું દેખાતું હોય છે. બરાબર એજ રીતે મનુષ્યોએ પણ કંઈક એની પોતાની ઈંદ્રિયોને સંકોરવાની અર્થાત્ પોતાને ઈંદ્રિયોનો દાસ ન બનાવતા તેની ઉપર નિયંત્રણ કરવાની આદત પાડવી જોઈએ. આ અભ્યાસ દરમ્યાન જેમાં વિષયોના ભોગોમાં ઈંદ્રિયોની લિપ્ત રહેવાની પ્રક્રિયા પર નિયંત્રણ સ્થાપવામાં આવે છે, એ વ્યક્તિ પ્રતિષ્ઠિત પ્રજ્ઞાવાળો, અર્થાત્ શ્રદ્ધાંભરા પ્રજ્ઞામાં સ્થિત, સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાપુરુષ બની જાય છે.

ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના પરમ શિષ્ય અખંડાનંદજી મહારાજ ગાયત્રીના જાપ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે તેમણે ઠાકુરને મંત્રજાપ કરવાની પદ્ધતિ અંગે પૂછ્યું, ત્યારે પરમહંસે જણાવ્યું કે જેવી રીતે સંધ્યા ગાયત્રીમાં વિલીન થાય છે, ગાયત્રી ઓંકારમાં વિલીન થાય છે અને ઓંકાર આત્મતત્વમાં વિલીન થાય છે, એજ રીતે આપણે ગાયત્રી મંત્રનો જાપ કરવો જોઈએ. ધીરે ધીરે પોતાને પરમાત્મામાં લીન કરી પોતાની જાતને સંકોરવાની પ્રક્રિયા અપનાવવી જોઈએ. કાચબો જેમ પોતાના અંગોને સંકોરે છે-આ જ સાધના બુદ્ધિને સૂક્ષ્મથી પણ અતિ

સૂક્ષ્મ બનાવી તેને સવિતામાં સ્થાપિત કરી દે છે અને સાધકને સ્થિતપ્રજ્ઞ બનાવી દે છે. રામકૃષ્ણ મિશનની ડાયરીમાંથી નિકળેલું આ ઉદાહરણ જે આપણને સાધનાના માધ્યમથી સ્થિતપ્રજ્ઞ બનવાની કલા સમજાવી રહ્યું છે. જેવી રીતે ભગવાને ગીતામાં ઉદાહરણ આપી લખ્યું છે, કે અગર આપણે તેને સારી રીતે સમજી શકીએ તો તેનો વ્યવહારિક રીતે નિષ્કર્ષ કાઢી શકાય. સ્થિતપ્રજ્ઞ અને ઈન્દ્રિયોને મનમાં, મનને ચિત્તમાં, ચિત્તને અહમ્માં, અહમ્ને આત્મામાં અને આત્મતત્વને પરમાત્મતત્વમાં સંકોરવાની પ્રક્રિયામાં નિષ્ણાત હોવું જોઈએ. અગર આ સંકોરવાની પ્રક્રિયા જીવનની આદત બની જાય તો આપણાં અસ્તિત્વના કણકણમાંથી પરમાત્મચેતના ટપકવા લાગશે. કાચબાનું ઉદાહરણ આપી ગીતાકારે આપણી સમક્ષ સાધના વિજ્ઞાનનો મર્મ રાખી દીધો છે.

પછી તેઓ કહે છે, કે આ પ્રક્રિયા જબરદસ્તીથી અપનાવી ન શકાય. જ્યારે પણ જબરદસ્તી કરવામાં આવે છે અને મનને પહેલાંથી તેયાર કરવામાં આવતું નથી અને શરીરની સાથે કઠોરતા અપનાવાય છે, છતાં પણ તેનાથી ઈચ્છિત સાધી શકાતું નથી. બની શકે કે આપણે મોટા ત્યાગી હોઈએ, અસ્વાદ વ્રત સાધતા હોઈએ. ખાંડ, મીઠામાંથી કોઈ એક અથવા બન્ને ન ખાતાં હોઈએ, પરંતુ મનમાંથી જો સ્વાદને કાઢ્યો ન હોય તો આપણે સ્વાદથી દૂર જઈ શકતા નથી. સ્વાદેન્દ્રિયોને સંકોરવી અનિવાર્ય છે-મનથી, ઈન્દ્રિયોમાંથી સ્વાદને કાઢી નાખ્યો તો શું ફાયદો. મનમાંથી સ્વાદને કાઢવો જરૂરી છે. મીઠું ખાતાં નથી તો બહુ સારું, તો આપણે અનેક રોગોથી બચી જઈશું, બ્લડપ્રેશર વધશે નહીં, આપણી કીડની સારી રહેશે. શરીર પર સોજા નહીં આવે. ખાંડ-સાકર ખાતા નથી તો પણ અનેક રોગોથી બચી જઈશું. પરંતુ બેઠા હોઈએ મીઠાઈની સામે અને મનમાં ને મનમાં તેનો સ્વાદ લેતા રહીએ અને કહેતાં રહીએ, કે શું કરીએ, કંટ્રોલ કરી રાખ્યો છે, નહીં તો મીઠાઈનો આનંદ જરૂર લેત. તો પછી એ તપ નથી, ન તો યોગ છે. તેને માટે આપણે મનથી પર જવું પડશે-મનથી ચિત્ત પર, જ્યાં કુટેવોનો, ચિત્ત સંચિત સંસ્કારોનો ખબ્બો છે, ચિત્તથી અહં પર, પછી શુદ્ધ અહમ્માં પોતાની જાતને લીન કરવી પડશે, આજ ઉદ્દેશ છે. ઈન્દ્રિયોના વિષયો સાથે, તેમાંથી ઈન્દ્રિયોને હટાવી પ્રજ્ઞામાં લીન થઈ બહારના ઈન્દ્રિયોના રસથી મનને હટાવી આપણે

रसौ वै सः વાળા પરમાત્માના રસ સાથે જોડી દઈએ. પરમાત્મરસ જ રસનો પર્યાય છે. આ ખૂબ જ વિલક્ષણ આનંદથી ભરેલી અનુભૂતિનું ક્ષેત્ર છે. આ અનુભૂતિ પછી ન તો મન કામુક બને છે, ન તો ક્યારે સ્વાદિષ્ટ આહાર લેવાની ઈચ્છા કરે છે, ન તો જાતજાતની લાલસાઓ પેદા થાય છે, જે આપણી ઈન્દ્રિયોને પોલી બનાવવાનો માર્ગ ખોલે છે. માત્ર ઈન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોને ગ્રહણ ન કરનાર પુરુષો માત્ર વિષયથી તો નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પરંતુ તેમાં રહેનારી આસક્તિમાંથી તેઓ નિવૃત્ત થતાં નથી. સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ તો આસક્તિથી પણ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, કારણ કે તે પરમાત્મામાં એકરૂપ થઈ જાય છે.

આસક્તિથી નિવૃત્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના પ્રશ્ન (ગીતાના બીજા અધ્યાયના ૫૪માં શ્લોક)ના જવાબમાં કહે છે કે-

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસવર્જ રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥ ૨/૫૯ ॥

અર્થાત્ ઈન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોને ગ્રહણ કરનાર (ભોગ ભોગવનાર) પુરુષ કેવળ સુખ ભોગમાંથી જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પરંતુ **એમાં રહેલી આસક્તિ નિવૃત્ત થતી નથી.** જ્યારે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષની આસક્તિ પણ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

આ વિવેચન ઘણું મહત્વનું છે. આપણી વિષયો પ્રત્યે રહેલી આસક્તિને આપણે અંદરથી ખૂબ જ કઠોરતા અપનાવી દૂર ભગાડવી પડશે. શરીર થકી કોઈપણ કઠોર તપ કરી શકાય, પરંતુ મન અગર જો વિષયો (સુખભોગ)માં આસક્ત છે, તો એ તપ પણ નિર્થક છે. ઈન્દ્રિયો આપણાં નિયંત્રણ હેઠળ હોવી જોઈએ અથવા ઈન્દ્રિયો પર આપણે નિયંત્રણ સ્થાપવું જોઈએ. એટલા માટે આપણે આ પ્રક્રિયાને અંતરના ઉંડાણમાં ઉતારવી પડશે. મન, બુદ્ધિ ચિત્તથી પણ ઉંડે સુધી, અહંના શુદ્ધ ભાવ સુધી, કે જ્યાં પરમાત્માનો વાસ છે. અગર જો એવું બની જાય તો પછી મન અશ્લીલ ચિંતનમાં ન લાગતા એ દૃશ્યના સાચા સૌંદર્ય તરફ જશે, કે જે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. ત્યારે શારીરિક સંયમની સાથે માનસિક સંયમ સધાતો જશે. ભગવાન કહે છે, કે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષની આસક્તિ પણ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી સંપૂર્ણ નિકળી જાય છે અથવા એ એનાથી નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

અગર જો આસક્તિનો નાશ જ ન થાય તો શું થાય? ભગવાન કહે છે, કે આસક્તિ જ 'એડીક્શન' છે. આ આસક્તિ બુદ્ધિશાળી પુરુષના મનને પણ બળપૂર્વક હરી લે છે, કારણ કે આ ઈન્દ્રિયો પ્રમથન (ચંચળ) સ્વભાવવાળી હોય છે. અગામી શ્લોક એજ આશયનો છે.

યતતો હ્યપિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરન્તિ પ્રસભં મનઃ ॥ ૨/૬૦ ॥

જ્યાં જરા પણ આત્મ સંયમ નથી, ત્યાં કોઈપણ પ્રકારના સદ્ગુણના વિકાસની તથા વ્યક્તિત્વના કોઈપણ પ્રકારના શુદ્ધિકરણની સંભાવના જ નથી. અસંયમી વ્યક્તિને ન તો કોઈપણ પ્રકારની શિખામણ રૂચિ કર લાગે છે અને ન તો તે પોતાનો સાંસ્કૃતિક વિકાસ ઈચ્છે છે. વાસના પાછળ દોડતું કામી મન પોતાના પ્રબળ પુરુષાર્થ દ્વારા ઘડવામાં આવેલ આ દેવમંદિર (માનવ શરીર)નો સંપૂર્ણ નાશ કરી નાખે છે. બુદ્ધિશાળી દેખાતી વ્યક્તિ પણ ભોગોના ઉન્માદકારક આકર્ષણોથી મોહિત બની મૂર્ખતાભર્યું કાર્ય કરવા લાગે છે. પછી ઓછી યોગ્યતાવાળા અથવા ઓછી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યનું તો કહેવું જ શું?

સુંદ-ઉપસુંદના આ આખ્યાનમાં આવતા સમુદ્રમંથન પછી ભગવાન વિષ્ણુ દ્વારા કામી અસુરોથી અમૃતના રક્ષણનો પ્રસંગ તથા ભસ્માસુરના ત્રાસ દ્વારા શું આપણાંને એ વાતની જાણ થતી નથી કે ઈંદ્રિયો મનને કેટલા પ્રબળ વેગથી બળપૂર્વક ભ્રમિત કરી એનો નાશ કરી નાખે છે. કોઈપણ મંચ ઉપરથી માર્ફક દ્વારા એ ઉપદેશ આપવો સરળ છે, કે “આપણે આપણી ઈંદ્રિયોને વશ કરવી જોઈએ.” “હે મનુષ્ય તું સંયમી બન.”, “પરંતુ એ પદ્ધતિ, કે જે જીવનમાં ઉતરી શકે તથા જીવન જીવવાની કલાનું એક અંગ બની અને મનુષ્યને એ યોગ સરળતાથી સાધના શિખડાવી શકે, એ માત્ર ગીતા પ્રબંધના આ સ્થિતપ્રજ્ઞ પ્રકરણમાં જ આવી છે. વિનોબાજીએ ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ દર્શન’ ગ્રંથમાં લખ્યું છે, કે મનુષ્યે પણ આ શ્લોક (શ્લોક નં-૬૦)ના ભાવાર્થ જેવો જ એક શ્લોક લખ્યો છે. મનુ કહે છે-

માત્રા સ્વસ્ત્રા દુહિત્રા વા ન વિવિક્તાસનો ભવેત્ ।

બલવાનિન્દ્રિયગ્રામો વિદ્વાંસમપિ કર્ષતિ ॥

અર્થાત્ “મનુષ્ય માત્ર એ માતા, બહેન અને પોતાની છોકરીના સંબંધમાં સાવધાન રહે, કારણ કે ઈંદ્રિયો બળવાન હોય એને તક મળતા જ વિદ્વાન વ્યક્તિને પણ ખેંચી જાય છે.” “સામાજિક મર્યાદાઓ અંતર્ગત મનુનું આ વિવેચન સામાન્ય મનુષ્ય માટે છે.” તો આ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ગીતાનું આ વિવેચન પૂર્ણ પુરુષ માટે રજુ કરવામાં આવ્યું છે. છતાં પણ કહેવાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ છે, કે મનુષ્યે પોતાની ઉપર જરૂરિયાત કરતાં વધુ વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ. ગીતા કહે છે, કે એક સાધક

શ્રેણીની વ્યક્તિ સંભવ છે, કે ઈંદ્રિયોને વિષયો (ભોગ)માંથી હટાવી લે, પરંતુ તે મન પર હુમલો ન કરી દે, એ માટે એને સૂક્ષ્મ ઈંદ્રિય નિગ્રહમાં નિષ્ણાત હોવું જોઈએ. આ વિનોબાજીનો પણ આવો જ મત છે.

આગળ ૬૧ માં શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, કે-

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ (૨/૬૧)

અર્થાત્ “એટલા માટે દરેક સાધક માટે એ જરૂરી છે, કે તે આ તમામ ઈંદ્રિયોને વશમાં કરી એકાગ્ર ચિત્તે મારામાં લીન બની ધ્યાનમાં બેસે. કારણ કે જે મનુષ્યની ઈંદ્રિયો વશમાં હોય છે, એની જ બુદ્ધિ સ્થિર બની જાય છે.”

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણના કથન અનુસાર એનું એક જ નિરાકરણ છે, એક જ રીત છે, એ છે પોતાની સંકલ્પશક્તિ દ્વારા મનને બહિર્મુખી વાતાવરણમાંથી અંતર્મુખી બનાવી પરમાત્મામાં સ્થિર કરો. એને માટે ધ્યાનનો આશ્રય લે. ભગવાન કહે છે-‘તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય’ અર્થાત્ આ તમામ ઈંદ્રિયજન્ય વાસનાઓ ઉપર સંયમ સ્થાપી, બુદ્ધિ સ્થિર રાખી મારામાં જ લીન બની જાવ. એના સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ પણ નથી. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ પણ હંમેશા લખતા રહ્યા હતા કે તમારે પણ પોતાની જાતને પરમાત્મા (સવિતા દેવતા)ના પાપનાશક તેજ (ભર્ગ)માં સ્થિર થવાનું શિખવું જોઈએ. મંત્રનો જાપ કરતાં સમયે ગાયત્રી માતાના સતોગુણી સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. આ ધ્યાન પદ્ધતિ અંતર્ગત છબીમાં રહેલ ગાયત્રી માતાના અંગપ્રત્યંગમાં દૃશ્યમાન સૌંદર્યને માતૃત્વના ભાવથી નિહાળતા એના દિવ્ય સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. સાથે સાથે એવી ભાવના કરવામાં આવે છે, કે ગાયત્રી માતા શક્તિનું સ્ત્રોત છે, એના ધ્યાનથી આત્મબળમાં વૃદ્ધિ થઈ રહી છે. ભગવાન વારંવાર કહી રહ્યા છે, કે ‘યુક્ત આસીત મત્પરઃ.’ “મન્મનાભવ મદ્ભક્તો’ અર્થાત્ આવા નિર્દેશો આપી રહ્યા છે, કે મનને કોઈ રચનાત્મક, ઉચ્ચ લક્ષ્યની સાથે જોડી દેવામાં આવે અને પ્રબળ ઈચ્છા શક્તિ સાથે આ કાર્ય કરવામાં આવે તો આ ‘પ્રમથન (ચંચળ) સ્વભાવવાળી’ ઈંદ્રિયો પર કાબુ મેળવી શકાય.

એવું શા માટે જરૂરી છે? એ એટલા માટે જરૂરી છે, કે નિરંતર વિષયો (ભોગ-વિલાસ)નું ચિંતન કરનારા મનુષ્યની એ વિષયો પ્રત્યે

આસક્તિ વધી જાય છે.

‘ધ્યાયતો વિષયાન્ પુંસઃ સદ્ગસ્તેષૂપજાયતે’(૨/૬૨નો પૂર્વાધ).

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિચાર વિજ્ઞાનના મર્મજ્ઞ છે, એટલા માટે તેઓ મનો વૈજ્ઞાનિક સત્ય સામે રાખે છે, કે વિચારોનો સ્વભાવ છે, કે તે પોતાના ઉદ્ગમ સ્થળ તરફ વારંવાર દોડતા રહે છે. જાણે મનમાંથી સખાતીય વિચારોના હજારો ઝરણાં ફૂટી ન નિકળતાં હોય! અગર જો એ સકારાત્મક છે, શ્રેષ્ઠ વિચારોયુક્ત છે, તો એ ઠીક છે, પરંતુ એ અગર નિકૃષ્ટ, નિષેધાત્મક, વાસનાત્મક વિચારોનો પ્રવાહ છે, તો નિશ્ચિત એ વિષયી પુરુષને એવા જ વિચારોના વમળમાં ઘેરી લેશે. વિજ્ઞાનીઓ પણ આ ‘આયડિયોસ્ક્રિયર’ની આ કલ્પનાને સંપૂર્ણ રીતે વિજ્ઞાન સંમત માને છે. એટલા માટે બ્રહ્મણિઓ પણ કહેતા આવ્યા છે, કે **‘આનોભદ્રા ક્રતવન્તો વિશ્વતઃ’** સંસારના વિષયો તરફ રહેલી આસક્તિ આપણાં નિરંતર વાસનાત્મક ચિંતનનું જ પરિણામ છે. જેમ જેમ એમાં વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ એ રાગ(વાસના) યુક્ત પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે ભાવના પેદા કરે છે. આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં એ વાત સ્પષ્ટ આપવામાં આવી છે.

“સદ્ગાત્સજ્જાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે” ૨/૬૨ ॥

અર્થાત્ “આસક્તિથી એ વિષયો પ્રત્યે તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે અને આ તૃષ્ણામાં વિઘ્ન આવવાથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.”

ભગવાન વારંવાર સ્પષ્ટ કહી રહ્યા છે, કે સ્થિતપ્રજ્ઞને ઓળખો, જાણો એ પહેલાં એ જાણી લેવું જરૂરી છે, કે એવા કયા કયા અવરોધો છે, કે જે આ માર્ગ પર ચાલતા આડે આવે છે. “જ્યાં કામેચ્છા રૂપી વિચારોમાં સડો પેદા થાય છે, ત્યાં ક્રોધ રૂપી દુર્ગંધ જન્મ લે છે.” (સ્વામી ચિન્મયાદનંદ-માનવ નિર્માણ કલા માંથી)

આ રીતે આવો પુરુષ અનેક પ્રકારે જાળમાં ફસાઈ વિનાશ નોતરે છે. તૃષ્ણા અને તૃષ્ણાની ભરપાઈ વચ્ચે મોટો ગેપ છે, અગર એને સત્સંગ ધ્વારા, સદ્ચિંતન ધ્વારા ભરી શકાય, તો એવી દુર્ગતિ નહીં થાય. મનમાં મનમાં ચિડાવવું, જાહેરમાં ક્રોધ કરવો, ભયંકર ગુસ્સામાં આવી જવું વગેરે સ્થિતપ્રજ્ઞના માર્ગમાં અવરોધો છે. ભાવનામાં રૂપાંતરિત કરી દઈએ અથવા દબાવી ક્રોધમાં ન બદલી નાખી એ તો આપણે (સ્ટ્રેસ) તણાવથી બચી જઈ શકીએ. ભાવનાશાળી વ્યક્તિઓ પોતાની શક્તિ આદર્શો

નિમિત્તે તથા ઉચ્ચ પ્રકારના કાર્યોમાં લગાવે છે. ક્રોધ તથા મન્યુમાં અંતર છે. અહીં ભગવાન ચિડાવવાથી, તૃષ્ણાવાઓને દબાવવાથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્રોધની જન્મ લેવાની પ્રક્રિયાનું વિવેચન કરી રહ્યા છે, કે આ ક્રોધ ખૂબ જ વિનાશક છે. અગામી શ્લોક આ જ કહે છે.-

ક્રોધાદ્ભવતિ સમ્મોહઃ સમ્મોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥ ૨/૬૩ ॥

અર્થાત્ “ક્રોધથી અત્યંત મૂઢ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, મૂઢભાવથી સ્મૃતિમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે તથા એનાથી બુદ્ધિ અર્થાત્ જ્ઞાન શક્તિનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિનો નાશ થવાથી એ પુરુષનું પોતાના વ્યક્તિત્વથી નીચે પટકાય છે.”

ભગવાન વાસુદેવ અહીં આ વાત એટલા માટે કહી રહ્યા છે, કે અર્જુનની બુદ્ધિ મોહમાં ફસાયેલી છે તથા તેઓ એને એમાંથી ઉગારવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. તેઓ દુર્યોધનના ‘જાનામિ ધર્મ ન ચ મે પ્રવૃત્તિ’ના સ્વીકાર દ્વારા પરોક્ષ રીતે બુદ્ધિનાશ કેવી રીતે થાય છે એની યાદ અપાવી રહ્યા છે, કે જ્યાં એણે ગુરુઓને પણ તથા ભીષ્મપિતામહને પણ ક્રોધભર્યા શબ્દો કહીને પોતાના માટે સ્વયં વિનાશને આમંત્રણ આપ્યું. તેઓ કહે છે, કે ક્રોધથી મૂઢતા પેદા થાય છે. મનુષ્ય ક્રોધથી વિદ્વાન કહેવાતો નથી. અનેક લોકોને એવી ગેરસમજ છે, કે જે ક્રોધ કરે, પોતાની પત્ની, પોતાના બાળકો, પોતાના આશ્રિતો પર ગુસ્સો કરે, એનું જ વર્ચસ્વ રહે છે. પરંતુ એવી વાત નથી. ક્રોધ તો વિનાશનું મૂળ છે. રસ્તામાં મૂઢતા પછી સ્મૃતિનાશ આવે છે. કઈ વાતની સ્મૃતિ, એની કે હું ઈશ્વરનો રાજકુમાર છું. મનુષ્યના ગૌરવ અનુરૂપ જીવન જીવવા આવ્યો છું. આપણે એ ભૂલી જઈએ છીએ કે હું ઈશ્વરનો યુવરાજ છું-ઉત્તરાધિકારી છું. વડીલ છું. આપણે એ ભૂલી જવાના કારણે પિશાચ જેવું, પશુ જેવું આચરણ કરવા લાગીએ છીએ. સ્મૃતિના નાશથી આપણી જ્ઞાન શક્તિનો નાશ થાય છે અને એ સ્થિતિ આવતા મનુષ્ય પટકાવા લાગે છે. આ દૃષ્ટિકોણથી અહીં રાવણનું ઉદાહરણ સારી રીતે સમજી શકાય, કે એ કેવી રીતે પોતાની તૃષ્ણામાં અવરોધ ઉત્પન્ન થવાથી ક્રમબદ્ધ રીતે પતનના ગર્તમાં ઘડકેલાવા લાગ્યો. જ્યારે એ તો વિદ્વાન હતો, પરાક્રમી સિદ્ધ પુરુષ હતો, એને શંકર ભગવાનનું વરદાન મળેલું એવો એ તપસ્વી

હતો. બુદ્ધિના નાશથી પતનની પ્રક્રિયાને રોકવી તથા મનુષ્યને સંભાળી ઉંચા ઉઠવાનું શીખડાવવાનું નામ જ આધ્યાત્મ છે. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ કહેતાં હતાં કે “પતન આણવું, સરળ છે. ઉંચે ઉઠવું મુશ્કેલ છે. એટલા માટે એમણે આધ્યાત્મને “જીવનનું શીર્ષાસન” કહ્યું. જે આ શીર્ષાસનને શીખી લેશે એનું જીવન સુધરી જશે. એને જીવન જીવવાની કળા આવડી જશે તથા એ પોતાની ઉપર અંકુશ રાખી આસક્તિથી દૂર હટી, ત્યાગભર્યું જીવન જીવવાનું શીખી લેશે. આજ તો મનુષ્યને ઘડવાની કળા છે.”

વિવેકચૂડામણિ નામના ગ્રંથમાં આઘશંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે સાધકનું પતન એવી રીતે થાય છે જેવી રીતે દડો ટપ્પા ખાતો ખાતો પટકાય છે. એ પણ એક એક પગથિયું પટકાતો જાય છે. બુદ્ધિનો નાશ થતો ત્યારે અટકે કે જ્યારે એને એ યાદ આવે કે હું શા માટે આ ઘરતી પર આવ્યો હતો. મનુષ્યનો જન્મ ઘરતીની શોભા, સુંદરતા, શણગારમાં અભિવૃદ્ધિ કરવા તથા વિશ્વ માનવની સેવા કરવા માટે થાય છે, નહીં કે એનો નાશ કરવા, માનવ માત્રને જીવ માત્રને પીડા પહોંચાડવા. આપણે સૌ એ યાદ રાખીએ કે આપણે સૌ ભાગ્યશાળી છીએ, કારણ કે આપણે અનેક જન્મોથી પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ સાથે જોડાયેલા શિષ્યો છીએ. ન જાણે કેટલીયે વાર એમના વિરાટ અભિયાનમાં આપણે ભાગીદાર રહ્યા છીએ. આપણી દેવતાઓ જેવી ભૂમિકા રહી છે. ક્યાંય આપણે એને ભૂલી એવી પ્રવૃત્તિઓમાં તો લાગી રહ્યા નથીને? કે જેના ધ્વારા આપણે ઉત્થાનના બદલે પતન (વિનાશ) નોતરીએ. એટલા માટે આપણે વારંવાર ચિંતન, આત્મ અવલોકન કરવું જોઈએ અને પોતાની જાત માટે સ્વયંને એ યાદ અપાવવું જરૂરી છે.

મનુષ્યની મહાનતા એની વિવેકશક્તિમાં જ છે. એના વિકાસનું અને પશુઓ કરતા એની શ્રેષ્ઠતાનું મુખ્ય કારણ એની વિવેકશક્તિ અર્થાત્ બુદ્ધિ છે, એ પણ ઋતંભરા કોટિની. જ્યારે એ કામ કરવાનું બંધ કરી દે, તો એનો સર્વનાશ ચોક્કસ છે એમ માનવું જોઈએ. આસક્તિથી તૃષ્ણા પેદા થાય છે, તૃષ્ણા પૂરી કરવામાં અવરોધ ઉત્પન્ન થતાં ક્રોધ પેદા થાય છે, ક્રોધથી મોહ, મોહથી સ્મૃતિનો લોપ થાય છે અને અંતમાં વિવેકશક્તિનો નાશ થાય છે. આ એક આખું ચક્ર છે. એટલા માટે ગીતાકાર વારંવાર આત્મ સંયમનો મહિમા બતાવે છે.

અગર જો મનુષ્ય પોતાના અંતઃકરણને પોતાને આધિન કરી લે 'આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા'. પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી કામ લઈ આસક્તિથી દૂર રહી કર્મ કરતો રહે તો એના તમામ દુઃખ નાશ પામે છે તથા એની બુદ્ધિ પરમાત્મામાં સ્થિર થઈ જાય છે. આ ચોસઠ તથા પાસઠમાં શ્લોકનો સાર છે. અર્થાત્ અસંયમી વ્યક્તિની ગતિ શું થાય એ જોયા પછી વિલોમ પણ જોઈએ અગર આપણે અંતઃકરણનો આનંદ ઈચ્છતા હોયીએ તો અને દુઃખમાંથી મુક્ત થવા ઈચ્છતા હોયીએ તો સ્વયંને તૃષ્ણાઓ, આસક્તિઓ ઉપર નિયંત્રણ કરવાનું શિખાવો. સ્થિતપ્રજ્ઞની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે, કે તે હંમેશા શાંત રહે છે. ક્યારે પણ એની ઈચ્છાઓ, ભાવનાઓ, તૃષ્ણામાં પરિવર્તન પામતી નથી. એટલા માટે એને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. સાસઠમાં શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ જ સમજાવે છે. અગામી શ્લોક ઉદાહરણો સાથે વિવેચનપ્રધાન છે, એ વાત મનુષ્યને ડુબાડવા માટે, આ સંસાર સાગરમાં પતનના ગર્તમાં ધકેલવા માટે કહી નથી. એને માટે એક જ ઈન્દ્રિય પૂરતી છે.

